

המכללה האקדמית בית ברל

אוניברסיטת תל אביב

בית הספר לחינוך

ע"ש חיים וג'ואן קונסטנטינר

בילוי הפנאי והפעילות החוץ-קוריקולריות של תלמידים בחינוך הערבי, הבדווי והדרוזי

סיכום ממצאי המחקר והמלצות

טלי היוש

פאדיה נאסר-אבו אלהיג'א

המכללה האקדמית בית ברל

אוניברסיטת תל אביב

מרכזת המחקר: שרון שפירץ

ספטמבר 2012

סיכום הממצאים והמלצות עיקריות

Education has no more serious responsibility than making adequate provision for enjoyment of recreative leisure; not only for the sake of immediate health, but for the sake of its lasting effect upon habits of mind.

John Dewey (1916)

א. סיכום הממצאים

תוכן עיסוקי הפנאי של התלמידים. עיסוקי הפנאי הרווחים בקרב תלמידים הם דומים, אם כי, סדר הפופולאריות שלהם בקרב הקבוצות המשוות (ילדים - ו-ח ובני נוער - ט-יא השייכים לסוגי הפיקוח השונים) הוא שונה. על פי התלמידים ובעלי התפקידים העיסוק הפופולארי ביותר הוא משחקי מחשב, וידאו טלוויזיה וסלולארי ועל פי ההורים הכנת שיעורי בית. התלמידים והוריהם תמימי דעים כי העיסוק השני במידת הפופולאריות שלו בקרב התלמידים הוא השתתפות באירועים משפחתיים והסתובבות עם חברים. לעומתם, בעלי התפקידים גורסים כי התלמידים עוסקים הכי הרבה בכתיבת מכתבים/ מיילים/ SMS/ פייסבוק ובשיחות טלפון. **חרף הנאמר לעיל, התמונה שעולה מהראיונות מלמדת כי לתלמידים אין אופציות רבות לעסוק בפנאי.**

קטגוריות הפנאי בהם משתתפים התלמידים בפועל. לנחקרים הוצגו תשע קטגוריות של עיסוקי פנאי: תחביבים, אמנות ומשחקים; פעילויות חברתיות; בילוי שקט; פעילויות פנאי המבוססות על מיומנויות מיוחדות (ריקוד, נגינה); ספורט מאורגן על ידי מועדון, מתניס הורים וכדומה; מועדונים קבוצות וארגונים; פנאי אקטיבי-פיזי; בידור ותרבות; עיסוקים במטלות בית ועבודה בשכר. קטגוריות הפנאי הרווחות בקרב תלמידים הן, בדרך כלל, פעילות חברתית, בידור ותרבות, פנאי אקטיבי-פיזי וגם עיסוק במטלות בית ועבודה בשכר. על פי ההורים, התלמידים עוסקים הכי הרבה בבידור ותרבות, במטלות בית ועבודה בשכר והכי פחות בתחביבים, אמנות או משחקים או בפעילויות חברתיות. לפי תפיסת בעלי התפקידים התלמידים משתתפים הכי הרבה בפעילויות חברתיות, בבידור ותרבות ובמטלות בית ועבודה בשכר. **כלומר, תלמידים מכל הקבוצות עוסקים בפעילויות הפנאי שאינן דורשות הכשרה מיוחדת ורק מעטים מבניהם משתתפים בעיסוקי פנאי המבוססים על מיומנויות מיוחדות (שירה, אמנות, ריקוד וכדומה).**

קטגוריות הפנאי של ההורים ובעלי התפקידים. ההורים וגם בעלי התפקידים עוסקים בפנאי, אם בכלל, בעיקר במטלות בית ועבודה בשכר או בבידור ותרבות, עיסוקים שאינם מזוהים עם "פנאי רציני". לפיכך, הם אינם יכולים להוות מודל לחיקוי עבור התלמידים בכל הנוגע לעיסוקי פנאי בכלל, ובאשר לעיסוקי "פנאי רציני", בפרט.

היקף עיסוקי הפנאי. נחקרים מכל הקבוצות מדווחים שהתלמידים עוסקים בפנאי חופשי (פעילות שהתלמידים מבצעים בלי התערבות מבוגרים כגון הורים, מורים, מדריכים וכדומה) ומאורגן (פעילות פנאי המאורגנת עבור התלמידים על ידי מבוגרים), אך יותר בפנאי החופשי. במקביל, הם היו רוצים שהתלמידים יקדישו יותר לשני סוגי פנאי אלה, ובמיוחד לעיסוקי הפנאי המאורגן.

מאפייני "הפנאי הרציני" בעיסוקי הפנאי של התלמידים. למרות שרוב הילדים ובני הנוער שהשתתפו במחקר (פחות בקרב אלה השייכים לפיקוח הבדואי) נטו להעדיף להשתתף בעיסוקי פנאי חופשי, בני הנוער חושבים שהוריהם יעדיפו שהם יעסקו דווקא בפנאי מאורגן, ממצא התואם את השקפת ההורים ובעלי התפקידים.

שיעור משמעותי מהנחקרים (במיוחד בני הנוער השייכים לפיקוח הדרוזי), דיווחו שאינם יודעים מהי העדפת הוריהם בנושא; שיעור גבוה מבני הנוער השייכים לפיקוח הבדואי חושבים שלהוריהם לא משנה במה הם יעסקו בפנאי; ושיעור משמעותי מההורים מעדיפים את מה שהתלמידים יעדיפו. ממצאים אלה מלמדים שכנראה לא מתקיים בין ההורים לילדיהם שיח בנושא הפנאי ולא ברור אם הורים אלה בכלל מודעים להבדלים בין סוגי הפנאי ומהותם.

מיקום עיסוקי הפנאי. שיעור משמעותי של נחקרים מכל הקבוצות מעדיפים שהתלמידים יעסקו בפנאי בישוב בו הם גרים, ויעדיפו שעיסוקי הפנאי יתקיימו בבית או בקרבתו. עדין, תלמידים לא מעטים מדווחים שהם אינם יודעים מהי העדפת הוריהם או שלהוריהם לא משנה היכן הם יקיימו את עיסוקי הפנאי.

עם מי התלמידים עוסקים בפנאי. ילדים ובני נוער מבליים בשעות הפנאי בעיקר עם בני משפחה וחברים, אך שיעור לא זניח מבלה לבד (בעיקר בקרב תלמידים השייכים לפיקוח הבדואי). לפי תפיסת בני הנוער, לא לכל ההורים משנה עם מי הם מבליים בשעות הפנאי ולעיתים הם לא יודעים מהי העדפת הוריהם בנדון.

העדפת ההורים ובעלי התפקידים (עם מי התלמידים יבלו בפנאי). העדפות ההורים ובעלי התפקידים הבולטות הן, שילדים ובני נוער יבלו בעיסוקי הפנאי בחיק המשפחה או עם אחרים, במיוחד ילדות; שיעור נמוך מקרב בני הנוער חושבים שהוריהם יעדיפו כי הם יבלו את שעות הפנאי לבד; ממצא משמעותי ומטריד מתייחס לשיעור בני הנוער שאינם יודעים מה הוריהם מעדיפים או שהם חושבים שלהוריהם לא משנה עם מי הם יבלו בשעות הפנאי. העדפת בעלי התפקידים, במיוחד בקרב אלה השייכים לפיקוח הערבי, שהתלמידים יבלו בחברת מבוגרים מעידה על אחת משתי האפשרויות. הראשונה, שהם מעוניינים בפיקוח על פעולות התלמידים ושמירתם מפני סכנות; והשנייה, שהם נוטים להעביר את האחריות על התלמידים מהם והלאה, למבוגרים אחרים.

עיסוקי פנאי משותפים לתלמידים ולהוריהם. הורים רבים אינם משתתפים עם ילדיהם בעיסוקי הפנאי, או משתתפים איתם במידה מועטה, בעיקר בקרב הורים השייכים לפיקוח הבדואי. קיים פער בין דיווחי התלמידים ובמיוחד בין דיווחי ההורים לבין דיווחי בעלי התפקידים, הממעטים במידת האינטנסיביות של עיסוקי הפנאי המשותפים בין תלמידים להורים.

קשר של תלמידים עם אחרים ביחס לעיסוקי הפנאי. רוב הילדים ובני הנוער מדווחים כי הם מקיימים קשר עם "אחרים" בארץ ובעולם בנוגע לעיסוקי הפנאי שלהם (הכוונה בעיקר לקשרים דרך הרשתות החברתיות); ואילו ההורים ובעלי תפקידים רבים חושבים שאין לילדים קשר כזה. חלק ניכר מהם אינם יודעים בכלל אם קיים קשר כזה או לא. כלומר, יש פער בין דיווחי התלמידים לבין דיווחי המבוגרים באשר לקיום קשר עם אחרים ביחס לעיסוקי הפנאי.

לכן מידת היכולת של ההורים ובעלי התפקידים להיות מעורבים בהקניית ידע וערכים לתלמידים נושא, נטולה בספק.

יחס ההורים ובעלי התפקידים כלפי הקשר של התלמידים עם אחרים ביחס לעיסוקי הפנאי. רוב המבוגרים, ההורים ובעלי התפקידים, היודעים על קיום קשר בין תלמידים לבין אחרים בארץ ובעולם ביחס לעיסוקי הפנאי, מעודדים אותו. ממצא זה סותר את המידע המסויג כלפי קשר זה, שנאסף באמצעות הראיונות.

הסיבות להשתתפות התלמידים בעיסוקי הפנאי. ארבעה גורמים של סיבות להשתתפות התלמידים בעיסוקי הפנאי נבדקו במחקר זה: חברתי-אידיאולוגי, אוטונומי-עניין, אינסטרומנטאלי וחברתי-סטטוס. המניע החברתי-אידיאולוגי זכה, בדרך כלל, במקום הראשון בחשיבות הסיבות להשתתפות התלמידים בעיסוקי הפנאי בקרב הנחקרים השייכים לפיקוח הערבי והדרוזי, בעוד שהמניע החשוב בעיני נחקרים השייכים לפיקוח הבדואי היה המניע האינסטרומנטאלי. המניע החברתי-סטטוס זכה, בדרך כלל, במקום האחרון בחשיבותו בקרב רוב הקבוצות, השייכות לכל סוגי הפיקוח. **בעוד שאנו מצפים שהתלמידים ישתתפו בעיסוקי הפנאי ממניעים פנימיים (אוטונומי-עניין וחברתי-אידיאולוגי), בפועל, גם למניע החיצוני (האינסטרומנטאלי) יוחסה חשיבות רבה.**

הסיבות הרצויות להשתתפות התלמידים בעיסוקי הפנאי. הורים ובעלי תפקידים (מלבד בעלי תפקידים השייכים לפיקוח הבדואי) היו רוצים שהתלמידים ייחסו חשיבות רבה יותר למניע האינסטרומנטלי בבחירות הפנאי שלהם, ואת החשיבות הנמוכה ביותר למניע החברתי-סטטוס.

השוואה בין סיבות בפועל לבין סיבות רצויות להשתתפות התלמידים בעיסוקי הפנאי. הורים ובעלי תפקידים (מלבד בעלי תפקידים השייכים לפיקוח הבדואי) היו רוצים שהתלמידים ייחסו חשיבות רבה למניע האינסטרומנטלי בבחירות הפנאי שלהם, ואת החשיבות הנמוכה ביותר למניע החברתי-סטטוס, מאשר הם מייחסים בפועל.

משתנים וגורמים להשתתפות התלמידים בעיסוקי הפנאי. במחקר הנוכחי נבדקו ארבעה גורמים המשפיעים על השתתפות על התלמידים בעיסוקי הפנאי: אישי (מגדר, גיל ורצון אישי), משפחה ואחרים, קהילתי ויישובי. הגורם האישי נתפס כחשוב ביותר ואילו הגורם הקהילתי נתפס כהכי פחות חשוב בבחירת התלמידים בעיסוקי הפנאי, בעיני רוב הקבוצות השייכות לכל סוגי הפיקוח. ראוי לציין שלארבעת הגורמים לבחירת התלמידים בעיסוקי הפנאי יוחסה חשיבות בינונית ומטה.

השפעה רצויה של המשתנים והגורמים להשתתפות התלמידים בעיסוקי הפנאי. נחקרים השייכים לפיקוח הערבי (הורי ילדים) והדרוזי (כל הקבוצות) היו רוצים שהתלמידים ייחסו לגורם האישי את החשיבות הרבה ביותר, בהשוואה לשאר הגורמים; ואילו לגורם הקהילתי היה רצוי שתהיה ההשפעה הפחותה ביותר על בחירת התלמידים בעיסוקי הפנאי. תפיסת ההשפעה הרצויה של שני גורמים אלה תואמת את השפעתם בפועל. בקרב נחקרים השייכים לפיקוח הבדואי התגלתה מגמה שונה, לפיה נחקרים מכל הקבוצות היו רוצים שלגורם משפחה ואחרים תהיה ההשפעה הרבה ביותר בעת בחירת התלמידים בעיסוקי הפנאי, בהשוואה לגורמים האחרים; בעוד שלגורם היישובי רצוי שתהיה ההשפעה הפחותה ביותר.

המשתנים והגורמים להשתתפות בעיסוקי הפנאי – מצוי ורצוי. על אף החשיבות הנמוכה שמייחסים התלמידים, ההורים ובעלי התפקידים, בדרך כלל, לגורמים האישי, משפחה ואחרים, הקהילתי והיישובי, הם היו אף רוצים שהתלמידים ייחסו להם חשיבות פחותה עוד יותר. כך למשל, בני נוער, הורי ילדים והורי בני נוער, היו רוצים שהתלמידים ייחסו למשתנה "הרצון האישי של התלמיד", השייך לגורם האישי, שזכה בדרך כלל לדרוג גבוה יחסית בחשיבותו, חשיבות פחותה יותר, מאשר הם מייחסים לו בפועל, לעומת בעלי תפקידים שהיו רוצים שהתלמידים ייחסו לו חשיבות רבה יותר.

עמדות כלפי ההשתתפות בעיסוקי הפנאי. עמדות כלפי ההשתתפות בעיסוקי הפנאי נבדקו על פי שלושה גורמים: אישי, התנהגותי ורווחה ובריאות. עמדות הנחקרים כלפי ההשתתפות בעיסוקי הפנאי על פי מימדים אלה הן חיוביות, בדרך כלל, אם כי הן פחות חיוביות ביחס למימד ההתנהגותי, שמשמעו נכונות להשקיע מאמץ ומשאבים להרחבה ולהעמקה בתחום הפנאי.

רצון התלמידים להשתתף בעיסוקי הפנאי. קטגוריות הפנאי המועדפות על הנחקרים מכל הקבוצות, מלבד בעלי התפקידים הן: פנאי אקטיבי-פיזי; בידור ותרבות; ספורט מאורגן על ידי מועדון, מתנ"ס הורים וכדומה; ועיסוקים במטלות בית ועבודה בשכר, שהן בדרך כלל, הקטגוריות שהם עוסקים בהן בפועל. ואילו בעלי התפקידים היו רוצים שהתלמידים ישתתפו בעיקר במועדונים קבוצות וארגונים, בפעילויות המבוססות על מיומנויות מיוחדות (בעיקר במגזר הדרוזי) וגם בעיסוקים במטלות בית ועבודה בשכר (במיוחד במגזר הבדואי).

שביעות רצון מהשתתפות בקטגוריות הפנאי. מבין הילדים ובני הנוער שדווחו כי הם משתתפים בעיסוקי פנאי, הובעה שביעות רצון גבוהה ביותר מההשתתפות בקטגוריות הפנאי בידור ותרבות. הילדים ביטאו שביעות רצון גבוהה גם מעיסוק בקטגוריות הפנאי: ספורט מאורגן ופנאי אקטיבי-פיזי; ואילו בני נוער ביטאו שביעות רצון גבוהה גם מעיסוק בקטגוריות הפנאי פעילויות חברתיות.

תגמולים המתקבלים מהשתתפות התלמידים בעיסוקי הפנאי. התגמולים המתקבלים מהשתתפות התלמידים בעיסוקי הפנאי נמדדו על פי ארבעה מימדים, ששמשו גם לבדיקת הסיבות להשתתפותם בעיסוקי הפנאי: חברתי-אידיאולוגי, אוטונומי-עניין, אינסטרומנטלי וחברתי-סטטוס. המגמה המצטיירת היא כי, באופן כללי, הנחקרים מייחסים לעיסוקי הפנאי רמה גבוהה של תגמולים על פי שני המימדים (בסדר יורד) החברתי-אידיאולוגי והאינסטרומנטלי; ואילו למימד החברתי-סטטוס הם ייחסו את הרמה הנמוכה ביותר של התגמולים. מן הראיונות עולה, כי המרואיינים מייחסים לעיסוקי הפנאי תגמולים הנוגעים להיבטים רבים, במיוחד להיבט האישי (למשל אושר), המשפחתי (שקט במשפחה), יחסים עם אחרים (גילוי הגינות, ניהול שיחה משמעותית), לימודים (הפחתת אלימות והשקעה בלימודים) ולחברה הערבית כולה (הפחתת רמת האלימות והעבריינות ואפילו שיפור הקשר בין האוכלוסיה הערבית לבין המדינה).

תגמולים לעומת ציפיות. באופן כללי, נחקרים מכל הקבוצות מייחסים להשתתפות בעיסוקי הפנאי שבהם הם השתתפו תגמולים העולים על הציפיות. כלומר, ציפיות הנחקרים מעיסוקי הפנאי היו נמוכות ביחס לתגמולים המתקבלים מההשתתפות בהם.

תמונת מצב הפנאי בחברה הערבית

מצב התשתיות. מצב תשתיות ומתקני הפנאי ביישובים הערביים ובמיוחד ביישובים השייכים לפיקוח הבדואי הוא דל והוא סובל ממחסור עמוק בכוח אדם מיומן ומקצועי. כמו כן העלויות הנדרשות תמורת הפעילויות המוצעות לאוכלוסייה אינן סבירות. יתר על כן, שכיחות התשתיות והמתקנים אינה תואמת את גודל האוכלוסייה ואת צרכיה. לפיכך, **לא פלא שהנחקרים, מכל הקבוצות, השייכים לכל סוגי הפיקוח, היו מעוניינים שכל התשתיות החסרות ביישובים בהם הם גרים, יוקמו ויופעלו באופן ראוי.**

מספר ותוכן החוגים/קורסים (על פי ההורים). קיימת שונות רבה במספר החוגים/קורסים בהם משתתפים התלמידים ובתכנם. רוב הורי התלמידים מדווחים כי **ילדיהם לא השתתפו כלל**, בשנה שקדמה לאיסוף הנתונים, בחוגים/קורסים של פנאי ואם השתתפו, הם לרוב השתתפו בקורס/חוג אחד. החוגים/קורסים השכיחים ביותר עוסקים בספורט מאורגן; תחביבים אמנות ומשחקים; בידור ותרבות; ופעילויות חברתיות. רק בקרב תלמידים השייכים לפיקוח הדרוזי קיימת גם השתתפות בחוגים/קורסים העוסקים במיומנויות מיוחדות (לימוד שירה, אמנות, ריקוד, נגינה וכדומה).

עלויות. על פי ההורים, התלמידים עוסקים בעיקר בחוגים/קורסים שעלות כל אחד מהם עד 100 ש"ח בחודש. **ככל שעלות החוג/קורס עולה, שיעור ההשתתפות יורד.** תכן החוגים/קורסים שעלותם נמוכה עוסק בפעילויות חברתיות; בילוי שקט; ומועדונים, קבוצות וארגונים; ואלה שעלותם גבוהה יחסית, קשורים לבידור ותרבות; תחביבים, אומנות ומשחקים; פנאי אקטיבי-פיזי; פעילויות המבוססות על מיומנויות מיוחדות; ספורט מאורגן על ידי מועדון, מתנ"ס וכדומה; ובילוי שקט.

מקורות מימון. מתקיימים מעט חוגים/קורסים המוצעים לתלמידים ללא תשלום, בעיקר על ידי הרשות המקומית; אם כי קיימים מקורות מימון נוספים, בעיקר ממשלתיים (פיקוח ערבי ובדואי) או מגזר שלישי (פיקוח דרוזי). **לרוב, בתי הספר אינם מקבלים תקציבים להפעיל פעילויות לא פורמאליות וחוגי קוריקולריות בבתי הספר.** שיעור גבוה מבעלי התפקידים (מלבד המנהלים) וההורים אינו יודע אם בית הספר קיבל תקציב עבור עיסוקי הפנאי.

שביעות רצון כללית ממצב הפנאי באוכלוסייה הערבית. באופן כללי, בני הנוער, הורי הילדים, הורי בני הנוער ובמיוחד בעלי התפקידים **אינם שבעי רצון ממצב הפנאי בקרב האוכלוסייה הערבית.**

האחראי העיקרי לשיפור מצב הפנאי בחברה הערבית. בקרב כל הקבוצות, מלבד הורי בני נוער דרוזים ובעלי תפקידים השייכים לכל סוגי הפיקוח, האחראי העיקרי שצריך לשנות את מצב הפנאי עבור התלמידים באוכלוסייה הערבית, שדורג במקום הראשון הוא **משרד החינוך**. אך לדעת הורי בני הנוער השייכים לפיקוח הדרוזי ובעלי התפקידים השייכים לכל סוגי הפיקוח, האחראי הראשון שצריך לשפר את מצב הפנאי עבור אוכלוסייה זו הוא **דווקא השלטון המקומי ואחריו בדרוג משרד החינוך.**

ב. המלצות עיקריות

1. חינוך לפנאי

הממצאים מגלים תמונה, לפיה הבנת הפנאי והתפיסות הרווחות בחברה הערבית כלפיו דורשות בחינה רצינית מחדש ושדרוג. **מומלץ להפעיל תכניות לחינוך לפנאי עבור כל בעלי העניין הרלוונטיים - מהתלמידים עד מקבלי ההחלטות.** על תכניות אלה לכלול התייחסות להיבטים השונים של הפנאי, כגון: חשיבות הפנאי לרווחת הפרט והאוכלוסייה, משמעות ה"פנאי הרציני" לעומת "פנאי המזדמן", פנאי חופשי לעומת פנאי מאורגן, הסיבות להשתתפות בעיסוקי הפנאי, המשתתפים והגורמים המשפיעים על ההשתתפות בעיסוקי הפנאי, והתגמולים המצופים מההשתתפות בעיסוקי הפנאי. **תכניות אלה צריכות להיות סיסטמיות, רציפות לאורך זמן ומפועלות על ידי אנשי מקצוע המומחים בתחום. את תכניות החינוך לפנאי יש לקיים אפילו כחלק מתכנית הלימודים.**

במסגרת תכניות אלה המשתתפים ירכשו את הידע הרלוונטי בנושא הפנאי; יקיימו דיון ושיח מקיף בקרב תלמידים, הורים, בעלי תפקידים, אנשי דת וראשי מחלקות חינוך, על מנת לבחון פערים בתפיסת ההיבטים השונים של הפנאי ולגשר עליהם. חשוב לפעול להגברת מודעות ההורים ובעלי התפקידים לחשיבות מעורבותם (ולא התערבותם) בבחירות התלמידים בעיסוקי הפנאי, במיוחד, לאור הסכנות הטמונות בעיסוקי פנאי שליליים ובהתפשטות האלימות והעבריינות בקרב צעירים חסרי מסגרת. במסגרת הדיון והשיח המשותפים חשוב לנסח חזון בנושא הפנאי, המתאים לאוכלוסייה, למקום ולהקשר.

2. תשתיות ומתקני הפנאי

התמונה המצטיירת מן הממצאים מלמדת כי ביישובים הערביים, הדרוזיים והבדואיים תשתיות הפנאי הקיימות הן, בדרך כלל, דלות, מיושנות ולעיתים מופעלות על ידי אנשים חסרי מומחיות או מוטיבציה. לפיכך חשוב לפעול בשלושה ערוצים:

2.1 שדרוג תשתיות הפנאי הקיימות: חשוב לשפץ את המבנים והמתקנים המיושנים הנמצאים ביישובים ולשדרג את הציוד הנלווה. כמו כן, נחוץ לשפר את הנגישות אל המתקנים ולהעלות את רמת הבטיחות בעת השימוש בהם (כולל בטיחות בסביבת המתקנים).

2.2 הקמה ועיבוי תשתיות חדשות: צריך להגדיל את היצע תשתיות ומתקני הפנאי ביישובים ולפרוס אותם כך שהם יהיו קרובים למקסימום משתמשים פוטנציאליים. הדבר מחייב הקמת מתקנים שכונתיים שיהיו נגישים לכולם, במיוחד לתלמידים הצעירים.

2.3 גיוון: חשוב להבטיח שהמתקנים שיוקמו יתנו מענה למגוון רחב של עיסוקי פנאי, על מנת שכל אחד יוכל למצוא את העיסוק המתאים לכישוריו והמועדף עליו.

3. עיסוקי הפנאי

ביחס לעיסוקי הפנאי מומלץ להתייחס לשלושה היבטים: מגוון, ניהול והפעלה, ועלות.

3.1 מגוון: בחינה וניתוח עיסוקי הפנאי השכיחים בקרב תלמידים, הורים ובעלי התפקידים מלמדים שהם **עוסקים במגוון מצומצם של עיסוקי פנאי**. העיסוקים השכיחים בקרב התלמידים: משחקי מחשב, וידאו טלוויזיה וסולארי; הכנת שיעורי בית; הסתובבות עם חברים; ופעילויות חברתיות; ובקרב ההורים ובעלי התפקידים: מטלות ועבודה בשכר; ובידור ותרבות.

סביר להניח שמגוון זה אינו מבטא עיסוקי "פנאי רציני", אלא יותר "פנאי מזדמן", שמטרתו הפגה ומנוחה ואין מצפים במהלכו לפיתוח תחושת מסוגלות, לאתגר משמעותי, או לתחושה של שליטה על המשך הפעילות. אחד המחירים של הפנאי המזדמן הוא תחושת השעמום, הנגרמת, בין השאר, בשל חוסר התפתחות תחושה של מחויבות לפעילות. לפיכך, מומלץ כי ביישובים של דוברי הערבית **יוצע מגוון רחב יותר של עיסוקי פנאי, שיאפשרו עיסוק "בפנאי רציני"**, המוגדר כעיסוק עקבי בפעילויות פנאי שהמשתתפים מוצאים אותן כעיקריות, מספקות, מעניינות, איתנות ובעלות משמעות, בשל המורכבות והאתגרים שבהן. ממצא נוסף שעלה מהנתונים הוא שנחקרים מכל הקבוצות דיווחו כי התלמידים עוסקים בפנאי חופשי ומאורגן אך יותר בפנאי החופשי. במקביל, הם היו רוצים שהתלמידים יקדישו יותר לשני סוגי פנאי אלה, ובמיוחד לעיסוקי הפנאי המאורגן. לכן, **חשוב שיהיה היצע גדול וראוי של עיסוקי פנאי מאורגן, לצד החופשי, וגם שיהיו תשתיות ומתקנים בטוחים לקיום עיסוקי פנאי אלה עבור כל האוכלוסיה**.

3.2 ניהול והפעלה: הפעלת מתקנים ועיסוקים של פנאי מבוססת על שני סוגי פונקציות עיקריות: ניהול והפעלה. באשר לניהול, **חשוב לדאוג לכך שמנהלי המתקנים והאחראיים על עיסוקי הפנאי ביישובים יהיו אנשים פרופסיונאליים, שימונו על בסיס מקצועיותם והתאמתם לתפקיד, ולא על בסיס קרבה משפחתית או פוליטית**. באשר להפעלה, חשוב שהמדריכים, המנחים ומובילי התכניות **יועסקו על בסיס מקצועי ורצוי שהם יהיו בעלי תואר אקדמי בתחום הרלוונטי**. פן נוסף של ההפעלה, שעלה מתוך הראיונות מתייחס לאיכות החוגים/קורסים ולדרישה שלא לה **יוצבו יעדים ומטרות** שיבטיחו הבנייה, כיוון ורלוונטיות וכי אלה יובהרו למשתתפים טרם השתתפותם, כדי למנוע אכזבות ולאפשר בחירה מושכלת ומבוססת מידע במסגרות אלה. מרכיב נוסף שיש לתת עליו את הדעת הוא **חשיבות המשכיות של הפעלת מתקנים, חוגים ו/או קורסים של פנאי**. כדי לאפשר עיסוקי "פנאי רציני" חשוב שאלה יהיו **נגישים לאורך זמן ובאיכות ראויה**. הרציפות הזו תאפשר למשתתפים המעוניינים להתמיד, להעמיק ואולי אף לפתח קריירה בפנאי, בתחום המועדף עליהם.

3.3 עלות: הממצאים גילו כי רוב התלמידים משתתפים בחוג/קורס אחד מבין אלה הקשורים לקטגוריות עיסוקי הפנאי השונות, וכי עלות של קורס/חוג זה היא עד 100 ש"ח לחודש. עוד נמצא, כי **ככול שעלות החוג/קורס עולה, כך יורד מספר החוגים/קורסים בהם משתתפים התלמידים, מכיוון שההורים אינם יכולים לעמוד בתשלום**. לפיכך, חשוב

לסבסד את ההשתתפות בעיסוקי הפנאי לנזקקים. עם זאת יש לזכור כי השתתפות בעיסוקי הפנאי אינה מסתכמת בהשתתפות בחוגים/קורסים וכי **כניסה למתקני פנאי כמו פארקים, בריכה, ספריה עירונית וכדומה, מותנית בהימצאותם בישוב, אך גם ביכולתם של התושבים להשתמש במתקנים כאלה ללא עלות, מתוקף היותם תושבי המקום.**

4. השתתפות בעיסוקי הפנאי: באשר להשתתפות בעיסוקי הפנאי ההמלצות מתייחסות לשלושה היבטים: הרחבת היקף ההשתתפות בקרב כל התושבים, פעילות משותפת של תלמידים והורים ובעלי תפקידים ומידול (מודלינג) מצד הורים ובעלי תפקידים.

4.1 הרחבת היקף ההשתתפות בקרב כל התושבים. הרחבת ההשתתפות תתרחש אם יובטח קיום מתקנים ראויים, מגוון ראוי של תחומים, הפעלה ברמה מקצועית וראויה, עלות הוגנת, נגישות סבירה וגם מודעות ונכונות מצד התושבים להשתתף בעיסוקים אלה. הנכונות מצד התושבים להשתתף בעיסוקי הפנאי מחייבת התאמת מתקני הפנאי, התשתיות, התוכן, העיתוי והמיקום של עיסוקי הפנאי למאפיינים הייחודיים של הקבוצות השונות באוכלוסייה.

4.2 פעילות פנאי משותפת של תלמידים והורים ובעלי תפקידים. אחת הדרכים להרחיב את עיסוקי הפנאי ולהפוך אותם למשמעותיים דורשת קיום של עיסוקי פנאי משותפים בין תלמידים לבין הורים ובעלי תפקידים. המלצה זו תקפה במיוחד לאור הממצאים המלמדים כי האינטנסיביות של עיסוקי פנאי משותפים, היא נמוכה במיוחד. עיסוקי פנאי משותפים, סדנאות והרצאות בנושא, ותכניות לחינוך לפנאי יכולים לתרום להבנת מהות הפנאי בקרב המשתתפים מכל הקבוצות, לעמדות חיוביות כלפי ההשתתפות בעיסוקי הפנאי ולכך שהורים ובעלי התפקידים ישדרו לתלמידים גישה חיובית כלפי עיסוקי הפנאי.

4.3 מודלינג של הורים ובעלי תפקידים. לא די בכך שהתלמידים יעסקו בפנאי או שההורים יצטרפו אליהם לעיסוקי פנאי משותפים. נדרש גם שינוי מהותי בקרב המבוגרים שעוסקים לרוב במטלות בית ועבודה בשכר ובידור ותרבות. השינוי צריך לכלול **השתתפות של המבוגרים בעיסוקי "פנאי רציני", למען עצמם ובתחומים שהם בחרו מתוך עניין.** עידוד המבוגרים ליטול חלק בתכניות פנאי כאלה יתגמל אותם אישית ואף הפוך אותם למודל לחיקוי עבור התלמידים. בנוסף, הם יוכלו להוביל את תהליך השינוי הנדרש ביחס לפנאי, בקרב האוכלוסייה המקומית, לשיפור מצב הפנאי בחברה הערבית, ואף לקידום החברה הערבית בכלל ולא רק בתחום הפנאי.

5. אחריות. בקרב כל הקבוצות, מלבד הורי בני נוער דרוזים ובעלי התפקידים השייכים לכל סוגי הפיקוח, האחראי העיקרי והראשון שצריך לדאוג לשינוי מצב הפנאי עבור התלמידים באוכלוסייה הערבית הוא משרד החינוך. אך לדעת הורי בני הנוער השייכים לפיקוח הדרוזי ובעלי התפקידים השייכים לכל סוגי הפיקוח, האחראי הראשון שצריך לשפר את מצב הפנאי עבור אוכלוסייה זו הוא דווקא השלטון המקומי ואחריו בדרוג משרד החינוך. **שינוי מצב הפנאי דורש תקציבים ומשרד החינוך והרשות המקומית הם**

הגורמים שצריכים לתת מענה לצורך זה. מכיוון שמערכת החינוך עוברת תהליך עמוק של הפרטה, חשוב לגייס גם גופים וקרנות שיתמכו במצב הפנאי, ולרתום לטובת צעד זה גם קרנות הפועלות זה מכבר במערכת החינוך. השינוי הדרוש לא יצלח אם כל המעורבים בדבר, כולל הורים, תלמידים, בית הספר, מקבלי ההחלטות והאוכלוסייה כולה לא ירתמו לטובת העניין. משמעות הדבר היא כי לא מספיק להבטיח תקציב, להקים תשתיות, להבטיח הפעלה מקצועית ולהנגיש את המתקנים ואת עיסוקי הפנאי לאוכלוסייה, אלא חובה שכל הנוגעים בדבר, חיצוניים ופנימיים, מצד המדינה, השלטון המקומי והאוכלוסייה, יתרמו את חלקם לשיפור המצב על ידי מחויבות לנושא, עידוד אחרים, השתתפות אישית, התנדבות ו-לקיחת אחריות, שיש לחנך לקראתה!

6. **מחקר.** למרות שהמחקר הנוכחי סיפק תמונה מקיפה של מצב בילוי הפנאי והפעילות החוץ קוריקולארית של תלמידים הלומדים בחינוך הערבי, הבדואי והדרוזי, עדין נשאר היבטים וסוגיות שחשוב לבחון אותם לעומק באמצעות מחקר נוסף. למשל, **חשוב לבחון את האפקטים של העיסוק בפנאי על ההישגים הלימודיים של התלמידים ועל רווחתם הנפשית והגופנית.** כמו כן, לאור הפערים שהתגלו במחקר זה, בין נחקרים מהקבוצות השונות בהשתייכותן הדתית, ברמת הדתיות ובסוג הפיקוח, חשוב ביותר **לבחון הסיבות לפערים אלה, על מנת להתוות מדיניות פנאי מושכלת שלוקחת בחשבון את המאפיינים הרלוונטיים של כל אחת מהקבוצות.**